

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№3 (27) шілде-қыркүйек 2021

ISSN 2710-3994

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашиин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызгыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяган Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтті Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешиқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашиев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожажметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:

Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:

Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусейтова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожажметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:

Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:

Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:

Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

- Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)*
Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)
Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)
Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)
Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)
Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)
Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)
Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)
Kozhirova Svetlana Bassievna – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)
Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)
Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)
Matyghanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)
Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)
Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)
Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)
Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)
Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)
Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)
Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДЕГІ ҰЛТТЫҚ ӨКІЛДЕРДІҢ ТӘУЕЛСІЗДІК ҮШІН ЖҮРГІЗГЕН КҮРЕСІ

А. Сманова^{1*} , С. Шілдебай²

¹ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы;

² Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архив, Қазақстан, Алматы.

* Автор-корреспондент

E-mail: aigulsmanova@mail.ru (Сманова), s.shildebai@mail.ru (Шілдебай)

Аңдатпа. Мақала көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, Түркістан автономиясының жетекшісі Мұстафа Шоқай бастаған шетелдегі ұлттық саяси өкілдердің тәуелсіздік үшін жүргізген күресі мәселесіне арналған. Олардың ішінде қазақ халқының тұтастығы және тәуелсіз мемлекеттілігі үшін күресі, ұлттық интеллигенция өкілдерінің жүргізген қызметтерін қарастырылған. Мұстафа Шоқайдың эмиграция кезіндегі қызметі және тәуелсіздік идеясының большевиктерге қарсы мақсаттары анықталған. Кеңестік кезеңде ұлттық зиялы қауым өкілдерінің түркі халықтарының ортақ мүдделерінің бірлігін жақтап, саяси қуғын-сүргінге ұшырағаны туралы баяндалған. Сонымен бірге эмиграциядағы түрік интеллигенцияларының ұлттық идеялары, шығармалары талданған. Олардың қоғамдық-саяси өмірдің барлық салаларында үстемдік еткен авторитарлық большевиктік режимге және оның жүргізіп отырған қатыгез саясатына қарсы шыққандығы туралы тұжырым жасалған.

Түйін сөздер: эмиграция, саяси көзқарас, автономия, большевик, Түркістан, қоғамдық ой, революционер, Стамбул.

Кіріспе. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін кеңестік кезеңде бұрмаланған тарихымыздың көптеген мәселелерін қайта қарау мүмкін болды. Сондай мәселелердің бірі – Мұстафа Шоқай бастаған шетелдегі ұлттық саяси өкілдердің тәуелсіздік үшін жүргізген күресі болып табылады. Мұстафа Шоқай бастаған ұлттық зиялы қауым өкілдері автономиялық мемлекеттің тәуелсіздігі үшін күресте қиын жолдарды бастан кешіргені белгілі. Олардың қызметінің басты мақсаты мен міндетінің негізі халықтың тәуелсіздігі болды. Ұлттық интеллигенцияның осы бөлігі қызметінің негізгі идеялары, ұсыныстары мен нәтижелері ұзақ жылдар бойы архивте қалды және оларды ғылыми зерттеулерге қатаң тыйым салынды. Сонымен бірге тәуелсіздікті нығайтуда маңызды рөл атқаратын мұндай мәселелер зерттеудің маңызды бастамаларының бірі болып табылады. Сондықтан біз қарастырып отырған Мұстафа Шоқай бастаған шетелдегі ұлттық саяси өкілдердің тәуелсіздік үшін жүргізген күресі мәселесі Тәуелсіз Қазақстан тарихы үшін өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Әдіснама мен әдістер. Мақаланың әдіснамалық негізін талдауда әлеуметтік үдерістерді зерттеудің бірнеше әдістері қолданылады. Тарихи зерттеулерге архивтік материалдар мен соңғы зерттеу жұмыстары пайдаланылды. Әдістеме мағынасында біз үшін тұжырымдамалық пікірлердің нәтижелері мен ғылыми зерттеулердің жиынтығы маңызды болып табылады. Осыған байланысты біздің әдістемелік міндетіміз отандық және шетелдік ғылыми мектептердің пікірлерін сыни талдау және салыстыру арқылы ғылыми нәтижелерге қол жеткізуге ұмтылу болды. Мақаланы жазуда қолданылған негізгі зерттеулердің ішінде: жүйелік талдау, салыстырмалы тарихи талдау және сипаттау, логикалық жүйелілік, проблемалық әдістер қолданылады.

Талқылау. Мұстафа Шоқай бастаған шетелдегі ұлттық саяси өкілдердің тәуелсіздік үшін жүргізген күресі мәселесі кеңестік кезеңде ғылыми негізде қарастырылмағанмен, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғалымдардың назарына ілініп, әртүрлі сала бойынша зерттеле бастады. Заман талабына сай теориялық-әдістемелік қағидаттарды басшылыққа ала отырып көптеген тарихи-

тұжырымдар жасалып келеді. Осы мәселеге қатысты жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары мен ұлт қайраткерлерінің еңбектері негізінде, яғни XX ғасырдың бірінші жартысындағы мәселе бойынша көзқарастарға жүйелі тоқталып өтуге болады. Жұмысты жазу барысында біз көптеген архивтік және құжаттық материалдарға, арнайы зерттеулерге, монографияларға, мерзімді басылымдарды негізге алдық.

Дерек көзі ретінде түркі халқының бірлігі, теңдігі, егемендігі жолында күрес жүргізген зиялылардың қатарына – Мұстафа Шоқай, Зия Гөкалып, Зәки Уәлиди Тоған, Юсуф Ақшора және тағы басқалардың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Танымал ғалым-тарихшы К.Л. Есмағамбетов ғылыми зерттеуін өткен ғасырдың бірінші жартысында қазақ мемлекеттілігінің даму мақсатын тұжырымдап берген, халыққа қызмет етудің жарқын үлесін көрсеткен тұлғалардың бірі – Мұстафа Шоқайдың өмірі мен Түркістан мұхтарияты жолындағы күресіне арнап жазды (Есмағамбетов, 2008). Ал Мұстафа Шоқайдың идеясы Тұтас Түркістан екендігін тарихшы ғалым Д. Қыдырәлиев алдымен Түркияда, одан соң Қазақстанда шығарылған еңбектерінде баяндайды. Аталған еңбектерінде шетелге қоныс аударуға мәжбүр болған М. Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметіне шынайы дәрежеде баға берілген (Қыдырәлиев, 2007).

Кез-келген қоғамның даму деңгейі зиялы қауым өкілдерінің деңгейімен өлшенетіні белгілі. Сондықтан XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстың рөлі мен маңызы жаңа архивтік құжаттар мен мәліметтер негізінде талдана бастады.

Зерттеу нәтижелері. Бүгінгі таңда зерттеу нысанына айналған Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің белгісіз жақтары көп. Әсіресе оның эмиграция жылдарындағы жұмысына қызығушылық танытып отырғандар баршылық. Мұстафа Шоқай қазір таңда тарихи тұлға ретінде тиесілі бағасын алғанымен, қоғамдық-саяси қызметінің беймәлім тұстары әлі бар. Әрине, тарихи дерек көздерге негізделмеген пікірлердің болуы өткінші және ұлттық қайраткерге қарсы алауыздық туғызуға бағытталған деп санаймыз. Алайда, мұндай идеяның қоғамда болуы зерттеушілердің алдына жаңа міндет қояды. Сондықтан бүгінгі күннің басты талабы – Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметіне нақты тарихи фактілерге негізделген объективті баға беру.

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің аясы кең. Ресейдің қол астындағы түркі халқын біріктіргісі келген ұлтшыл қайраткер эмиграцияға кетіп, сол жақта большевиктік саясатқа қарсы тұрды. Эмиграция – бұл саяси, экономикалық және басқа себептермен елден тұрақты немесе уақытша ерікті немесе мәжбүрлі қоныс аудару болып табылады (Национальная энциклопедия Казахстана, 2006: 465). Большевиктер Түркістанды жаулап алысымен Мұстафа Шоқайды өздерінің қатарларына қосылуға, оны Түркістан Халық Комиссарлары Кеңесінің құрамына енгізуге, содан кейін оны Түркиядағы кеңес билігіне кеңесші етіп тағайындауға да ниет білдірген (Садыкова, 2002: 23). Бірақ бұл жерде басты мәселе қауіпсіздік болды. Ол социал-революционер В.А. Чайкинмен хат алмасып тұрған. Чайкин өзінің хаттарының бірінде, егер Мұстафа Шоқай елге оралса, оның аман-есен болатынына күмәнданатынын білдірген (Есмағамбетов, 2008: 19).

Осындай өмірлік мәселелерді ескере отырып, Мұстафа Шоқай бұрын іс жүзінде болмаған эмиграция бағытын таңдап, өзінің қоғамдық-саяси қызметін шет елде үйлестіруге мәжбүр болды. Біздің ойымызша, бұл ұзақ толғаныстан кейін шыққан шешім болып табылады. Ең бастысы, бұл шешім тұтас Түркістан идеясына халықаралық сипат беруге және бүкіл Түркістан идеясын жүзеге асыруда халықаралық сипат беруге негізделді. Бұл шешім тұтас Түркістан идеясын большевиктер қоластында жүргізу мүмкіндігі жоқ болғаннан кейін амалсыздан әрі саналы түрде қабылданған. Сондықтан, біз Мұстафа Шоқай таңдаған эмиграция бағыты қазіргі жағдайға сәйкес дұрыс шешім деп нақты айтамыз.

Мұстафа Шоқайдың соңғы күндерінде жанынан табылған Тахир Шағатайдың айтуы бойынша, эмиграцияда жүрген қазақ халқының көрнекті өкілінің қоғамдық-саяси қызметі нәтижесінде тұтас Түркістан идеясы еуропалық немесе халықаралық сипатта бола бастаған (Зағатау, 1998: 45). Мұстафа Шоқайдың Еуропадағы саяси мансабына дейін Түркістан автономиясын құрғаны белгілі. Алайда 1918 жылы ақпанда автономия күшпен жойылғаннан кейін ол өз мақсаттарына сәйкес әрекет ете бастады. Атап айтқанда, түркілік символына тыйым салынғандықтан, ол басқа ұлттардың большевиктер үкіметіне қарсы наразылықтарына қатысып, олармен тығыз байланыс

орнатты. Саяси көзқарастары үшін сегіз айда екі үлкен кедергілерді еңсерген Мұстафа Шоқай алға жылжудың тиімді жолдарының бірі – эмиграция екенін жақсы түсінді (Шоқай, 1997: 22).

Мұстафа Шоқайға елден кету өте қиын болғанын айта кету керек. Алаш қайраткерлері, әсіресе Х. Досмұхаммедов пен Ж. Досмұхаммедов Мұстафа Шоқайға осы қиын әрі қауіпті сапар кезінде елден аман-есен кетуге көмектесті. Сапарға Мұстафа Шоқай мен Мария Шоқайдың екі бөлек шыққанын ескерсек, екеу арасындағы хаттарды да ас-суларын да Алаш қайраткерлері өз мойындарына алған (Есмағамбетов, 2008: 36-37). Ал 1919 жылы көктемде Алаш қайраткерлерінің көмегімен Маңғыстаудан Бакуге, одан Тбилисиге кетеді. Грузия большевиктердің билікке келу қарсаңында болды, ал оның басшылары мен шенеуніктері өздерінің анти-большевиктік саясатын ұстанған болатын. Сондықтан Грузияның үкімет басшысы Ной Жорданиямен және ішкі істер министрі Исидор Рамишвилимен кездесулер сәтті өтеді (Октау, 1950: 65). Нәтижесінде Грузия үкіметі мен Мұстафа Шоқай арасында Түркістан мен Грузия халықтарының большевиктерге қарсы тізе қоса отырып күрес жүргізу мақсатында одақтастық келісім-шарт жасалды (Октау, 1950: 32-33).

Осы жылдары Мұстафа Шоқай большевиктік саясатқа қарсы тұрған барлық ұлт өкілдерімен саяси қатынас орнатуға тырысты. Мысалы, ол Тбилисиде украин өкілдерімен кездесіп, украиндықтардың қолдауына ие болады. Осындай қолдаудың нәтижесінде Тбилисиде «Шетелде» журналы жарық көрді. Сонымен қатар, Мұстафа Шоқай Тбилисидегі түркі қауымдастығының қолдауымен «Шафак» атты журналды да шығара бастады (Шамасутдинов, 2001: 260). Әрине, мұндай баспасөзге иелік ету және мерзімді басылымдарды шығару арзанға түспейтіні белгілі. Бұл қомақты қаржыны немесе демеушілікті қажет етеді. Біздің ойымызша, Мұстафа Шоқайды Грузия мен Украинаның Тбилисидегі өкілдері қолдады. Сол жылдары большевиктер украин үкіметін бақылауға алды, ал большевиктер Грузиядағы билікті басып алуға тырысты. Сондықтан біз большевиктер тарапынан болған қауіп түркішіл Мұстафа Шоқай мен Грузия және Украина өкілдерінің басын қосқан басты фактор болды деп санаймыз.

Мұстафа Шоқай осы газеттердегі мақалалары арқылы большевиктер қаупін және олармен күресте бірлік мәселесін алға тартты. Алайда, бұл елге большевиктердің кіруі Тбилисидің қоғамдық-саяси қызметіне нүкте қойды. Сондықтан ол жары Мария Яковлевна екеуі 1921 жылы 25 ақпанда Әзірбайжан арқылы Стамбұлға келген болатын. Еуропа мәдениеті мен түркі дәстүрлерінің заманауи орталықтарының бірі – Стамбул қаласы еді. Біздің ойымызша, түркілердің жетекші қалаларының бірі Стамбул эмиграция жолын таңдаған түркі қайраткерлерінің саяси мекеніне айналды. Оның басты себебі Түркия Республикасының тандалған саяси бағытымен тығыз байланысты болды. Бұл жылдар Түркия тарихында түбегейлі өзгерістерге толы болды. Ол ғасырлар бойы өткен тарихы және империялық саяси беделге ие болған Осман империясының аяқталуымен және жаңа Түрік республикасының құрылуымен сәйкес келді. Мұстафа Кемалдың мемлекеттіліктің алғашқы жылдарындағы «Түріктердің түркілерден басқа досы жоқ» деген ұраны да түркі халықтары арасындағы бауырластықтың нығаюына ықпал етті деп санаймыз. Бұл түркі халықтарының бірлігі идеясына берілген Мұстафа Шоқайдың Мұстафа Кемал Ататүрікті қолдайтынының басты себебі болса керек. Ал түркішіл Ю. Ақшораның «Түркістанның да, өзге түркі өкілдерінің де тәуелсіздігі Түркияның тәуелсіздігіне тікелей байланысты. Егер Түркия мемлекет ретінде сақталып қалса, Мұстафа Кемал амалын тауып Түркияны құтқарып қалса, бұл біздің және сіздің Түркістанды құтқаруымыздың да басы болар еді» – деген сөзі де Ресейдің қоластында болып келген эмиграциядағы түркі қайраткерлерінің саяси позициясын білдіреді (Қыдырәлиев, 2007: 127).

Мұстафа Кемал Ататүрік бастаған түркішіл қайраткерлерімен кездесулер мен пікір алмасулар Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің жаңа деңгейге көтерілуіне үлкен ықпал етті. Ол түркі қайраткерлерімен кездесіп, саяси көзқарастарымен бөлісті және идеологиялық өкілдермен тығыз байланыс орнатты.

Мұстафа Шоқайға қатысты ақпараттар мен зерттеулерге талдау жасай отырып, біз тұтас Түркістан идеясы әрдайым эмиграция жылдарында немесе түркі халықтарын біріктіру мақсатында болды деген қорытынды жасауға болады. Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің басты ерекшелігі түркі халықтарының, ең алдымен, Түркістанның большевиктер тұсындағы тәуелсіздік

жолында саяси санасының қалыптасуы болды. Белсенді адамның әскери әлеуеттері оның осы мәселеге топтасқаннан гөрі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүргізген үгіт-насихаты дәлелдейді. Мұстафа Шоқай сияқты басқа түркі қайраткерлерінің идеологиялық күресі және ол жазған мақалалар большевиктер үшін басты идеологиялық қарсылас болды. Большевиктер түрікшілдік бағытқа ғана емес, сонымен қатар социал-демократтардың көтерген саяси көзқарастарында да баспасөз бостандығына да тыйым салуды жалғастырды. Жалпы, большевиктер үкіметінің басты ерекшелігі еркін ойдың шектелуі болды.

Патшалық Ресей кезінде түркі халықтарының, әсіресе қазақ халқының мұң-мұқтажын дәріптеген «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты», «Айқап», «Қазақ» сияқты мерзімді басылымдар жарық көрсе, ал Қос үкімет тұсында «Алаш» сынды, демократияға ұқсас құбылыстар пайда болғаны белгілі. Сондықтан большевиктер үкіметі мұндай процестермен мүлдем келіспейтін. Олар үшін баспасөз ғана емес, Мұстафа Шоқай сияқты қайраткерлер жазған мақалалар да өте қауіпті болып саналды. 1927 жылы З.У. Тоғанның басшылығымен Түркістандағы саяси жағдайды зерттеп, түркі халықтарының саяси санасын қалыптастыру үшін «Жаңа Түркістан» журналы жарыққа шығарылған болатын. Стамбулда шыққан журналда Түркістандағы түркі халықтарының ұлттық мемлекеттілігі, егемендігі, бірлігі мен достығын насихаттайтын мақалалар жарияланды (Қара, 2004: 98). Журналды Түркістан ұлттық бірлігі ұйымы шығарғанын ескерсек, эмиграцияда жүрген түрікшіл белсенділер тәуелсіздік үшін күрестің құралы болды. Мәселен, журналдың 1928 жылғы санында осы түрік қайраткерлерінің өмірлік мақсаттарын бейнелейтін өлең жолдары шыққан болатын. «Түркістан қолбасшыларына» өлеңінің бұл жолдары Мұстафа Шоқайдың және жалпы басқа түркі қайраткерлерінің қоғамдық-саяси қызметін көрсетеді:

Елімнің еркі үшін бел байлап,
Арыстан ерлерге болды олар жолбасшы.
Шаң қылған Каспий мен Алтайдың арасын,
Түріктің ұрпағы – қаһарман қолбасшы.
Ұлы Отан анамыз жетелер жеңіске,
Еркіндік әніміз, азаттық салтымыз.
Тігінен тапталып жаншылар аяққа,
Құзығыннан қаймығып, айрылмас антымыз.
Бұл Отан біздікі, қымбатты ұлысым,
Біз оның иесі, сол үшін ұлы ісім.
Жат жұрттық жаулардан қалғанша тазарып,

Қынына кірмейді серттескен қылышым, – (Қамзабекұлы, 2008: 184) деген өлең жолдарының мақсаты түркі халықтарына өздерінің атамекендерінің отаны екенін және олардың жердің жалғыз иелері екенін және бұл кезең түрік басшыларының мақсаттарына жетпейінше тоқтамайтындығын түсіндіру болды.

Стамбул түркі эмигранттары үшін саяси баспанаға айналды. Түріктер шоғырланған бұл қала Мұстафа Шоқайға қолайлы болуы керек еді. Алайда, Мұстафа Шоқай бүкіл Түркістан идеясына еуропалық немесе халықаралық сипат беру және ең ықпалды күштермен байланыс орнату мақсатында өзінің қоғамдық-саяси қызметін Париж қаласымен үйлестіруге шешім қабылдады. Қаладағы алғашқы жағдайын талдай отырып, ол барлық күш-жігерін мерзімді баспасөзге арнады. Атап айтқанда, А. Ол Керенскийдің «Дни» және П.Милюковтың «Последние новости» газетінде жұмыс істеді. Сонымен қатар ол «Жаңа Түркістан» журналы мен «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымын басқарды. Мұстафа Шоқай А.Керенскиймен және П.Милюковпен байланысының басты себебі большевиктер үкіметіне деген ортақ қарсылық идеясы болды. Сонымен қатар, А.Керенский М. Шоқаймен Санкт-Петербург университетінде бір курста оқыды (Садыкова, 2009: 14). Алайда, осы орыс эмигранттарымен байланыс ұзаққа созылмады. Мұның бірнеше себебі бар деп ойлаймыз, мысалы 1930 жылы 16 қазанда Керенскийге жазған хатында Мұстафа Шоқай оның түрік қозғалысына қатысты теріс көзқарасын өткір сынға алған (Шоқай, 1997: 87-89). Екіншіден, орыс эмигранттарының шовинистік көзқарасы екі жақтың қарым-қатынастарын баяндауға кері әсерін тигізді, үшіншіден, біз Мұстафа Шоқай тәуелсіз түркі мемлекетінің негізін құрған кезден бастап

орыс эмигранттарына тәуелді болғысы келмеді деп ойлаймыз. Төртіншіден, Мұстафа Шоқайдың басты мақсаты түркі халықтарының саяси санасын қалыптастыру болды, бірақ ол өзінің барлық күш-жігерін өзінің тікелей басшылығымен жұмыс істей бастаған «Жас Түркістан» және «Жаңа Түркістан» журналдарына бағыттауды ұйғарды.

«Жаңа Түркістан» журналы 1931 жылдың қыркүйек айында түрік үкіметінің шешімі бойынша жабылған (Шоқай, 2006: 40). Бұл «Жас Түркістан» журналына деген сұранысты арттырды. Сондықтан Мұстафа Шоқайдың 1931 жылдан кейінгі қоғамдық-саяси қызметі осы журналмен тығыз байланысты болды. Бұл журнал Түркістан ұлттық одағының баспасөз органы рөлін атқарды. Өз кезегінде Тахир Шағатай «Жас Түркістан» журналының шығуын «Жаңа Түркістан» журналының бүкіл Түркістан идеясын өз деңгейінде насихаттай алмауымен байланыстырады (Қара, 2004: 262). Жоғарыда айтылғандай, Мұстафа Шоқай осы журналдың алғашқы нөмірінің жарық көруіне наразылығын білдірді. Сондықтан Мұстафа Шоқай бұл журналды аса қолдамаған сияқты.

«Жас Түркістан» журналының беделі тек түркі әлемінде ғана емес, басқа елдерде де танымал болды. Мысалы, Жапониядан, Қытайдан, Үндістаннан, Ауғанстаннан және Ираннан хаттар алмасты. «Жас Түркістан» журналын шығарудың негізгі мақсаты түркі халықтарының бірлігі мен мемлекеттілігі мәселелеріне арналған үгіт-насихат жұмыстарын заман ағымына сай жаңа деңгейге көтеру болды. «Жас Түркістан» журналында Мұстафа Шоқайдың «Біздің жол» атты мақаласы жарыққа шығып, онда мынандай ой айтылады: «Біз, Түркістан Тәуелсіздігін жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз. Түркістандықтарға бұдан басқа жол болмаған. Қазір де жоқ және бұдан соң да болмайды. Біз отанымыздағы Кеңес үстемдігінің ұлттық езгісіне қарсы күресіп жатқан миллиондаған түркістандықтардың бір шағын ғана бөлшегіміз. Біздің үніміз – атамекенімізді қатты, зор дауыстың бір әлсіз жаңғырығы ғана» (Шоқай, 1929: 1-4). Мұстафа Шоқайдың бұл айтылған ойлары жалпы «Яш Түркістан» журналындағы ойлары тәуелсіздікке деген ұмтылыстарының мақсатынынан хабар береді. Демек, Қоқан автономиясының құрылу барысында көзделген негізгі мақсат заман талабына сай өзгертілместен, алдағы уақытта да большевиктік тәртіптегі Түркістан халықтарының тәуелсіздігіне қол жеткізу жолындағы күресті жалғастыра беру көзделген еді. Ғалым-тарихшы Дархан Қыдыралиев «Мұстафа Шоқай» атты еңбегінде «Яш Түркістан» журналының шығуына байланысты: «Яш Түркістан» журналы уақыт өте келе бүкіл Түркістанның жоғын жоқтайтын жалғыз ұлттық басылымға айналды. Бұлай дейтініміз, кеңестік қысым күшейген бұл тұста жалғыз «Яш Түркістан» ғана Түркістанның тәуелсіздігі жайында сөз қозғап, қалам тербей білді. Сондықтан Алмания мен Түркияда оқып жүрген түркістандық шәкірттер мен эмиграциядағы зиялылар, сондай-ақ, шет елдерде өмір сүретін түркістандықтар журнал ісіне белсене араласты», -деген тұжырым жасайды (Қыдыралиев, 2007: 206).

Бір қарағанда, Мұстафа Шоқайдың тек мақалалармен, үндеулермен және үгіт-насихатпен ғана айналысатындығына таңдану заңды. Алайда, жоғарыда айтылғандай, бұл түркі халықтарының саяси санасы мен белсенділігін арттыру қажеттілігінен болса керек. Егер бұқара өмірдегі өз орнын нақты анықтамаса, түркі халықтарының бірлігі мен егемендігі мүмкін болмайды деп санаймыз. Осы себепті біз Мұстафа Шоқай бастаған түрік қайраткерлерінің бұл әрекеті қазіргі саяси жағдайға сәйкес жүзеге асырылды деп ойлаймыз. Осылайша, ақпараттық-идеологиялық күрес жаңа деңгейге көтерілді. Сондықтан журналдың басты мақсаты Түркістанның ұлттық мемлекеттілігіне және түркі халықтарының саяси-әлеуметтік жағдайына халықаралық мән беру болды. Осыған орай Мұстафа Шоқай түркі халықтарының дүниетанымын көрсету үшін журналдың алғашқы сандарында Түркістан ақындарының өлеңдерін жариялай бастады. Мәселен, осы алғашқы санда біз белгілі қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан» поэмасын кездестіре аламыз:

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой (Шоқай, 1929: 1-4).

Жұмабаевтың 1923 жылы Ташкентте жарияланған бұл өлеңін кез-келген түркі халқының бойына күш-жігер беретінін біліп, эмиграцияда жүрген Шоқай осыны біліп, баспадан шығарғанын көреміз.

Сонымен қатар, М.Шоқай тәуелсіздігіміз бен бостандығымызға жетудің тамаша жолы – түрікшілдік жолы. Ол Жұмабаевтың «Алыстағы бауырыма» атты өлеңін жариялай отырып, былай деп жазды: «Біз құл болып тұра алмаймыз. Біз өзіміздің ұлттық азаттықты аламыз. Мәскеудің азабынан құтылып, ұлттық азаттыққа тезірек жетудің бірден-бір жолы – түрікшілдік жолы. Міне, сондықтан да Мағжанның «Алыстағы бауырыма» атты өлеңі түрікшілдік идеясы үшін ең құнды әрі пайдалы поэма» (М.Шоқай, 1929).

Осы өлеңдерге байланысты ғалым К.Есмағамбетов өз еңбегінде «Қазақ халқының бұл шығармаларының жазылу уақыты М. Шоқайдың шетелдегі еңбек жолының басталуымен сәйкес келеді. Сондықтан Мұстафаның жолға түскенін Мағжанға хабарлау қажет болды. «Кене мен Абылай жолында», бірақ оны бейбіт, саяси күрес құралдары арқылы жүзеге асыру үшін. «Түркі халықтарының ұлттық тәуелсіздік үшін күресінің дамуына жас Түркістанның ықпалы зор», - деп атап өткен болатын (К.Есмағамбетов, 2008: 272 б.)

Алғашында түркі халықтарын біріктіруді жоспарлаған Мұстафа Шоқай жеке автономиялық республиканың құрылуын ұнатпады және большевиктердің түркішіл қайраткерлердің қоғамдық-саяси әрекеттеріне қарсы әдейі жасаған әрекеті ретінде қарастырылды. Әрине, жоғарыда айтқанымыздай, барлық түркі елдерінің бірігуі большевиктер үкіметі үшін, әрине, өте қауіпті болды. Сондықтан ХХ ғасырдың басында ұлт интеллигенциясы қол жеткізе алмаған автономия мәселесі оң шешімін тапқанымен, ол большевиктер үкіметінің қатаң бақылауында және түркішіл қайраткерлердің мүддесінде өтті. М.Шоқайдың «Автономиядан тәуелсіздікке» атты мақаласында большевиктердің болашағы туралы үлкен жоспар көрсетілген: «Сол кезде біз түркістандықтар орыс революциясынан және орыс демократиясынан күткен едік. Ақырында біз өз мүмкіндіктерімізді шектедік, автономияға ұлттық талаптар. «Заман өзгерді.» Біз ресейлік бизнестен күтпеген едік», - деді ол.

Мұстафа Шоқайдың кез келген «Яш Түркістан» журналында жарияланған мақалаларына назар аударсақ, оның түркі қайраткерлерінің көшбасшысы болып, Кеңес үкіметі кезінде шыққан газет-журналдардың материалдарымен танысуға тырысқанын көреміз. Өйткені, Мұстафа Шоқайдың «Яш Түркістандағы» мақалалары дәл емес үгіт-насихатқа арналмаған. Оның кез келген мақаласында мәселенің ғылыми және нақты негізі бар. Әсіресе оның большевиктер билігі кезіндегі түркі халықтарының саяси-әлеуметтік жағдайына арналған мақалаларында кеңестік баспасөз бен шенеуніктердің сөйлеген сөздері кеңінен қолданылды. Мұндай мерзімді басылымдарға «Еңбекші қазақ», «Қызыл Өзбекстан», «Түрікменстан», «Йени Ферғана» сияқты түркі тілді газеттер мен «Правда Востока», «Советская степь», «Революциялы шығыс», «Правда» және «За партию» газеттері кірді. Өз кезегінде И.В.Сталин бастаған большевиктер Мұстафа Шоқайдың көзқарастары мен идеяларын баспасөзде мүқият қадағалап отырғаны белгілі. Бұл мәселе әсіресе жоғарыда аталған «Ақ жол» басылымына қатысты. Мұны Сталиннің пікірінен көруге болады. IV Халық Комиссарлар Кеңесіне жазған шағымында Сталин: ««Менің «Ақжол» журналымен танысуыма мүмкіндік туды. Мұнда көпшілікке беймәлім Шоқаевтың бірнеше мақалаларымен таныстым. М. Шоқаевпен «Ақ жол» журналы арасында рухани «бірлік» бар екенін ұғындым. Шоқаев коммунистердің қызметін сынап жазған. Мұндай сын Кеңес Одағында болмау керек. Ол коммунистік партия мен Кеңес Одағына қарсы буржуазиялық қару. Сонымен бірге ол адамдарды саяси және идеологиялық науқанға таратпауы керек, ...Өйткені Шоқаевтың жеңісі Қазақстанда сөзсіз проблема тудыруы мүмкін және олардың идеологиясы мен саясаты Қазақстандағы коммунизмді жоя алады». Тіпті Мұстафа Шоқайдың Яш Түркістанға арналған мақалаларындағы түркі халықтарының бірлігі сияқты идеялары большевиктерді үркітіп, оларды негізсіз айыптау, жала жабу, тіпті қорлау сияқты адамгершілікке жат әрекеттерге итермелеген сияқты. Айтпақшы, Мұстафа Шоқай: «Мен алға қойған өз мақсаттарыма жеттім. Менің пікірлерім оларды абыржытты. Егер олар маған ашуланып жауап беріп жатқан болса, демек менікі дұрыс болғаны» (A. Bademci,

2008: 55) деген сияқты сөздерді большевиктер тарапынан болған қадағалау мен екі жақ арасындағы пікірлер қайшылықтардың болғанының көрінісі болып табылады.

Міне, большевиктерге осылайша қорқыныш тудыра білген мақалалар жариялайтын «Яш Түркістан» журналы Еуропадағы барлық түрік қайраткерлерінің көзқарастарын біріктіретін бірден-бір ақпарат құралына айналған еді. Әрине, Мұстафа Шоқайдың «Яш Түркістанды» Еуропада жариялауының өзіндік себептері бар деп есептейміз. Мұстафа Шоқайдың Еуропадағы қоғамдық-саяси қызметін бағалағанда, бұл мәселені немесе Берлинде «Яш Түркістан» журналының не үшін шыққанын анықтау маңызды. Шамасы, Мұстафа Шоқайдың Берлиндегі қызметі халықаралық саяси жағдайды Түркістан мемлекеттілігі үшін тиімді пайдалану болды. Осыған байланысты Мұстафа Шоқайдың тандаулы шығармаларының авторы Ә.Нүсіпхан: «Қисынды тұрғыдан алғанда, Мұстафаның «Яш Түркістаны» Түркияда немесе Францияда мекен болуы керек еді» деді. Бірақ бұлай болмады. Мұстафа Шоқай «Яш Түркістанды» Германияда шығарған болатын. Біздің ойымызша, мұның өзіндік себептері бар. Біріншіден, Германия Коминтерн мен Кеңес Одағы арасындағы Еуропадағы ең ықпалды ел болды. Онсыз да әлсіз әсер Гитлер билікке келген бойда нөлге жетті. Бұл арада «Яш Түркістанның» Кеңеске қарсы, Коминтернге қарсы бағыты Германияның осы бағыттағы сыртқы саясатына біршама сәйкес келді. Екіншіден, Мұстафа Шоқайдың айтуынша, 1922 жылдың соңында бір топ түркістандық жастар Еуропаға, әсіресе Германияға оқуға келді. Бұл жастар «Яш Түркістанның» тірегіне айналды» Үшіншіден, «Яш Түркістанды» Польша мемлекеті мен даңқты маршалы И.Пилсудский тарапынан құрылған «Лихие Прометей» ұйымы қаржыландырып отырған болатын. Польша Германиямен көрші. Бұл журналдың шығуына қолайлылық ететін факторлардың бірі болған сияқты» (А.Нүсіпхан, 1998:44-46 б.).

Рас, автордың себептері мен пікірлері шындық. Алайда Берлинде «Яш Түркістан» журналының шығуын Гитлердің сыртқы саясатымен байланыстыру дұрыс болмас еді. Өйткені, «Яш Түркістан» журналы 1929 жылдан бері шығады. Гитлер әлі мемлекеттік билікке ие болған жоқ (А.Самсонов, 1995: с.16-17). Әрине, 30-жылдардың ортасында ғана билікке келген немістердің сыртқы саясаты большевиктерге қарсы болғаны рас. Бұл тұрғыда Мұстафа Шоқай мен фашистік Германияның саяси ұстанымдарының арасында кейбір ұқсастықтар болуы мүмкін. Бұл Гитлердің қатыгез саясатына еш қатысы жоқ. Сондықтан бұл екі адамның арасындағы саяси байланыстар мен серіктестікті іздеу дұрыс емес деп ойлаймыз. Мұстафа Шоқай тек қазіргі саяси жағдайға байланысты әрекет етуге тырысты. Берлинде «Яш Түркістан» журналының ашылуы қаланың Еуропадағы беделіне, түрікшіл жастардың шоғырлануына және оның Польша үкіметіне жақындығына байланысты болуы мүмкін. Осыған байланысты автордың пікірі қызықты болады.

Мұстафа Шоқай «Яш Түркістан» журналында белсенді жұмыс жасай отырып, түркі халықтарының саяси және әлеуметтік мәселелеріне интернационалдық сипат бере алды. Мұстафа Шоқайдың большевиктік режимді және оның түркі халықтарына қарсы саясатын әшкерелеу әрекеті басқа ұлттарға және түрлі мемлекеттік ұйымдарға қатысуға және сөйлеуге шақыру арқылы дәлелденеді. Мысалы, 1932 жылы 23 қаңтарда «Түркістандағы Қазан төңкерісі» атты баяндама жасады (М.Шоқай, 1932:с. 26-27).

Мұстафа Шоқай өзінің қоғамдық-саяси қызметін бірнеше бағытта «Яш Түркістан» журналында жарияланған мақалалардан бастады. Жоғарыда аталған әр түрлі қоғамдық ұйымдардың есептерінен басқа, келесі жұмыстар атқарылғанын көруге болады:

- әлемдік қоғамдастықтың назарын большевиктердің ұлттық саясатын бұрмалауға аудару, Кеңес үкіметінің Түркістандағы саясатын ашу;
- большевиктер мен орыс эмигранттарының «пантүркизм», «панисламизм», «түрік шовинизмі» деген айыптауларының негізсіз екенін дәлелдеу;
- З.У. Тоғанның түркі халықтарының бірлігі идеясына қарсы әрекеттерін айыптап, түрікшіл белсенділерді мұндай арандатушылыққа бармауға шақыру;
- Түркі халықтарының егемендігіне кері әсер ететін Кеңес үкіметі мен Қытай үкіметінің қатал саясатына әлем назарын аудару;
- Түркі халықтарының саяси ғана емес, мәдени өміріндегі де прогрессивті бастамаларға жетекшілік ету.

Мұстафа Шоқай өзінің қоғамдық-саяси қызметін әр бағыттағы «Яш Түркістан» журналында жарияланған мақалаларынан бастады. Жоғарыда аталған әртүрлі қоғамдық ұйымдардың есептерінен басқа келесі жұмыстардың жүргізілгендігін көруге болады: Түркістандағы кеңес өкіметінің саясатын ашу арқылы әлем назарын большевиктік ұлт саясатының жалған екендігіне аудару; Түркі халықтарының егемендігіне кері әсер етіп отырған Кеңес үкіметінің қатал саясатына әлем назарын аудару; «пантүрікшілдік», «панисламшылдық», «түрік шовинизмі» деп таққан айыптарының негізсіздігін дәлелдеу; Түркі халықтарының тек саяси ғана емес, мәдени өміріндегі прогресшіл бастамаларға мұрындық болу.

Осындай бағыттар Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметінің негізін қалады. Мұстафа Шоқай осы салаларда нәтижелі жұмыс жасады. Әр түрлі ұйымдармен және лауазымды тұлғалармен байланыс орнатылып, тұтас Түркістан идеясы халықаралық сипат алды. Ол сонымен бірге түркі халықтарының мәдениеті туралы мақалалар жазып, бүкіл Түркістан идеясы жаулап алу үшін емес, қорғау үшін екенін және бұл қозғалыс шовинизмге негізделмегенін дәлелдеуге тырысты. Алайда ең басты кемшілік – мұндай орасан жұмыстарды бір жүйемен жүргізіп, барлық түркішіл азаматтардың қызметін осы бағыттарға жұмылдыратын саяси ұйым болмады. Бұл өз кезегінде түркішіл қайраткерлер арасында келіспеушіліктер туғызды.

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі шиеленіске толы болды, басты ерекшелігі тұтас Түркістан идеологиясының үгіт-насихат жұмысы оның өміріне зиян келтіруі мүмкін қауіпті жағдайда өткен болатын. Атап айтқанда, ол Түркістан өлкесінде қалып, Мұстафа Шоқай идеясын қолдаушылар мен баспасөзге тікелей әсер етті. Сонымен, Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы қоғамдық-саяси қызметін большевиктер мұқият қадағалап отырғаны да белгілі. Біздің ойымызша, бұл тұтас Түркістан идеясының, ең алдымен Мұстафа Шоқай көтерген идеяның большевиктер үшін ықтималдығы мен үлкен қауіп екендігінің айқын дәлелі. Қоқан автономиясы құлатылғаннан кейін Мұстафа Шоқай идеясы жаңа қарқын алды. Мұның бірнеше себептері болды. Біріншіден, тұтас Түркістан идеясы, әрине, тарихи фактілерге негізделген және халықаралық сипатқа ие болып, кең қолдау тапты. Тиісінше, демек Мұстафа Шоқай халықтың тек жадында ғана сақталған түркілік шығу белгісіне баса назар аударып, тарихи сананы қалыптастыруға тырысты. Екіншіден, біз Мұстафа Шоқайдың идеясын қолдайтын түркішілдердің көп екенін білеміз. Олардың көпшілігі Еуропаға оқуға келген түркітілдес жастар, ал негізгі идеологтар башқұрттар мен татарлар болды. Үшіншіден, Мұстафа Шоқай сол кездегі халықаралық саяси жағдайды пайдаланып, оны өзінің қоғамдық-саяси қызметімен ұштастыра білді. Осылайша, Мұстафа Шоқай большевиктерге қарсы ұйымдармен және басқа ұлт өкілдерімен тығыз байланыс орната алды. Нәтижесінде Түркістан мемлекеттілігі мәселесі түркі халықтарының арасында ғана емес, сонымен қатар халықаралық деңгейде проблемаға айналды.

Мұстафа Шоқай қайтыс болғаннан кейін Уали Каюмның қоғамдық-саяси қызметі ерекше назар аудартады. Ол Мұстафа Шоқай сияқты 1950-1975 жылдары Германияның Дюссельдорф қаласында Түркістанның тәуелсіздік алу жолында «Ұлттық Түркістан» журналын шығарушы болды. Журналдың танымалдығы «Яш Түркістан» журналына жеткен жоқ деп ойлаймыз. Түрік қозғалысының жетекшісі Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси қызметі туралы арнайы бөлім ашылғаннан кейін журнал түрік әлеміндегі беделін арттыруға мәжбүр болды. Алайда бұл журналда Мұстафа Шоқай туралы көп айтылмайтын сияқты.

«Милли Түркістан» журналының редакциялық алқасына жауап ретінде «Түркістан легионының Мұстафа Шоқайдың тірі кезінде құрылмағанын» атап өткен жөн. Бүгінде Мұстафа Шоқайдың фашистердің бірі болғаны және жалған түрде опасыздық жасады деп айыпталғаны анық. Түркістан легионы гитлерлік түркі халықтарының өкілдерінің әскери құрылымы болғанын ескере отырып, Мұстафа Шоқай екінші дүниежүзілік соғыс кезінде фашистерге жеңілдік бермеді және Германияны қолдамады деп нақты айта аламыз. Мұстафа Шоқай Түркістан легионы құрылғанға дейін қайтыс болды. Айтпақшы, Мұстафа Шоқайдың өлімі әлі шешілген жоқ. Мұстафа Шоқайдың жары Мария Шоқайдың естеліктері бойынша түрік қайраткері у беріп өлтірілген (Мария Шоқай, 1997: 271 б.).

Мұстафа Чокайдың қайтыс болуы және бастаған идеялары мен бастамаларын жас түрік жалғастырды. Тек өзара дұшпандықта ғана емес, сонымен қатар Мұстафа Шоқай туралы жарияланымдарда олардың бірлескен күш-жігерінің нәтижесінде оның рухани мұрасын жаңғырту түрікшіл иммигранттардың еңбегі болды. Олардың ішінде Мұстафа Шоқай Қарыс Қанатбай, Тахир Шағатай, Абдулухап Оқтайдың замандастары бар. Бүгінде Мұстафа Чокай мұрасы жинақталып, зерттелуде. Зерттеуге ерекше назар аударылады. Мақсат – патриотизмге тәрбиелеуде Мұстафа Шоқайдың ұлтына деген адалдығы пен сүйіспеншілік қасиеттерін жас ұрпаққа сіңіру арқылы бүгінгі түрік имиджі туралы теріс түсініктерді жою. Түркістан мемлекеттілігі, бүкіл Түркістан идеясының үгіт-насихат жұмыстары Мұстафа Шоқай есімімен тығыз байланысты. Бұл идеяның өміршеңдігі мен интернационалдық сипатында күмән жоқ. Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы рөлі ерекше. Саналы түрде эмиграция қызметін таңдаған Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси белсенділігінің қалыптасуы, ең алдымен, оның білімі мен саяси көрегендігінің нәтижесі болды. Сонымен бірге оған идеалист түрік қайраткерлері қатты әсер етті. Нәтижесінде түркі елдерінің бірлігі мәселесі ХХ ғасырдың бірінші жартысында өзіндік қозғалыс түріне айналды, ал бүгінде түркі елдерінің достығы мәселесі ұрпақтар сабақтастығының көрінісіне айналды.

Қорытынды. Сонымен, елімізден тыс жердегі түркішіл қайраткерлері арасында Мұстафа Шоқайдың орны ерекше. Мұстафа Шоқайды да осы қозғалыстың жетекшісі деп айтуға толық негіз бар. Өйткені, Мұстафа Шоқайдың кезінде Түркістан мәселесі халықаралық баспасөзде ашық талқылана бастады және жоғары саяси маңызы бар мәселеге айналды. Мұстафа Шоқай қайтыс болғаннан кейін біз түркі басшыларының арасындағы айырмашылықтар мен түсінбеушіліктер қозғалыстың рухани жетекшісінің болмауы деп санаймыз. Кейінірек түркішіл қайраткерлер Мұстафа Шоқай туралы еңбектер мен естеліктер жаза бастауы бұл оған деген құрмет екені сөзсіз. Сондықтан Мұстафа Шоқай эмиграциядағы түркішіл қайраткерлерінің саяси және моральдық жетекшісі болды деп айту заңды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Bademci A. 1917-1934. Türkiye milli istiklal hareketi korbaçilar ve Enver paça. – Istanbul, 2008. – 288 s.
- Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (М.Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 504 б.
- Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі, Шығармашылығы / түрік тілінен ауд. Г.Шадиева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 320 б.
- Қамзабекұлы Д. Эмиграциядағы Түркістан әдебиеті қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. – Астана, 2008. – Т.10. – 188 б.
- Қыдыралиев Д. Қ. Мұстафа Шоқай. – Астана: Фолиант, 2007. – 320 б.
- Национальная энциклопедия Казахстана. Человек с книгой. Статьи и публикации. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – Т. 5. – 558 с.
- Нүсіпхан А. Кремльдің түн ұйқысын төрт бөлген // Қазақ әдебиеті. – 1998. – № 18 (2544). – Б. 12-19.
- Oktay A. Mustafa Zokayın Genzlik ve Siyasi Hayatından Bir Parça // Türkiye Milli Hareketi ve Mustafa Çokay. – Istanbul, 1950. – S. 44-50.
- Садыкова Б.И. История Туркестанского легиона в документах – Алматы: Кайнар, 2002. – 248 с.
- Садыкова Б.И. Мұстафа Чокай в эмиграции. – Алматы: Мектеп, 2009. – 248 с.
- Зағатау С. Цnсіз // Mustafa Zokay. 1917 Hatıra Parçaları. – Ankara, 1988. – S. 5-6.
- Самсонов А.М. Вторая мировая война. – М.: Наука, 1985. – 374 с.
- Шамасутдинов Р. Узбекстонда Советларнинг қулоқлаштариш снесати ва унинг фогиеали оқибатлари. – Тошкент: Фан, 2001. – 366 б.
- Шоқай М., Шоқай М. Естеліктер. – Ыстанбұл, 1997. – 271 б.
- Шоқай М. Эпистолярлық мұрасы / құраст. Ф. Исахан. – Алматы: СаГа, 2006. – Т. 2. – 424 б.
- Шоқай М. Біздің иол. (Біздің жол) // Яш Түркістан. – 1929.– №1. – Б. 1-3.

Шоқай М. Түркістан ақындарынан // Яш Түркістан. –1929. – № 1.
Шоқай М., Шоқай М. Естеліктер. – Ыстанбұл, 1997. – 271 б.

References

- Bademci A. 1917-1934. Türkestan milli istiklal hareketi korbaçılar ve Enver paça. – Istanbul, 2008. – 288 s.
- Esmaǵ ambetov K.L. Álem tanyǵ an tulǵ a (M.Shoqayıdın d̄niyetanımı ȳbne qairatkerlik bolmysy). – Almaty: Daik-press, 2008. – 504 b.
- Qara B. Mustafa Shoqai. Umiri. Kúresi, Shyǵ armashylyǵ y / t̄rik tilinen ād. G.Shadieva. – Almaty: «Arys» baspasy, 2004. – 320 b.
- Qamzabekuly D. Emigrasiadaǵ y T̄rkistan b̄debieti qazaq ult-azattyq qozgalysy. – Astana, 2008. – T.10. – 188 b.
- Qydyraliev D. Q. Mustafa Shoqai. – Astana: Foliant, 2007. – 320 b.
- Nasionalnaya ensiklopedia Kazahstana. Chelovek s knıgoı. Statı ı p̄blikasıı. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 2006. – T. 5. – 558 s. [National Encyclopedia of Kazakhstan. A man with a book. Articles and publications. – Almaty: Kazakh encyclopedias, 2006. – T. 5. – 558 p.] [in Russian]
- Nusiphan A. Kremldin t̄n uıqsyn tyrt bylgen // Qazaq b̄debieti. – 1998. – № 18 (2544). – B. 12-19.
- Oktay A. Mustafa Zokayin Genzlik ve Siyasi Hayatından Bir Parça // T̄rkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay. – Istanbul, 1950. – S. 44-50.
- Sadykova B.I. Istoria T̄rkestanского legiona v dok̄mentah – Almaty: Kainar, 2002. – 248 s. [History of the Turkestan Legion in documents. – Almaty: Kainar, 2002. – 248 p.] [in Russian]
- Sadykova B.I. M̄stafa Chokai v emigrasiı. – Almaty: Mektep, 2009. – 248 s. [Mustafa Chokay in exile. – Almaty: Mektep, 2009. – 248 p.] [in Russian]
- Zaǵatay S. Цınsız // Mustafa Zokay. 1917 Hatıra Parzaları. – Ankara, 1988. – S. 5-6.
- Samsonov A.M. Vtoraya mirovaia voına. – M.: Nayka, 1985. – 374 s. [Samsonov A.M. The Second World War. – Moscow: Nauka, 1985. – 374 p.] [in Russian]
- Shamas̄tdinov R. ǒzbekstonda Sovetlarning q̄loqlashtarish snesatı va ̄ning fogiealı oqıbatları. – Toshkent: Fan, 2001. – 366 b.
- Shoqai M., Shokai M. Estelikter. – Ystanbul, 1997. – 271 b.
- Shoqai M. Epistol̄rlyq murasy / qurast. g. Isahan. – Almaty: SaGa, 2006. – T. 2. – 424 b.

MPHTI 03.09.55

БОРЬБА МУСТАФЫ ШОКАЯ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ЗА РУБЕЖОМ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ

А. Сманова^{1*}, С. Шилдебай²

¹ Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, Алматы;

² Центральный Государственный Архив Республики Казахстан, Казахстан, Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: aigulsmanova@mail.ru (Сманова), s.shildebai@mail.ru (Шилдебай)

Аннотация. Статья посвящена борьбе за независимость национальных политических представителей за рубежом, которую возглавляет выдающегося общественный и государственный деятель, глава Туркестанской автономии Мустафа Шокай. Среди них мы рассматриваем деятельность представителей национальной интеллигенции, которые вели борьбу за целостность и независимую государственность казахского народа. Определены цели антибольшевистские идеи независимости и выявлены деятельность Мустафы Чокая в эмиграции. Докладывается, что советский период представители национальной интеллигенции выступали за единство общих

интересов тюркских народов и подвергались политическим репрессиям. Кроме того, анализировались национальные идеи, произведения тюркской интеллигенции в эмиграции. Был сделан вывод, что они выступают против авторитарного большевистского режима, господствовавшего во всех сферах общественно-политической жизни, и его жестокой политики.

Ключевые слова: эмиграция, политические взгляды, автономия, большевик, Туркестан, общественная мысль, революционер, Стамбул.

IRSTI 03.09.55

THE FIGHT OF MUSTAFA SHOKAY AND NATIONAL REPRESENTATIVES ABROAD FOR INDEPENDENCE

A. Smanova^{1*}, S. Shildebay²

¹ Kazakh National Women`s Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty;

² Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: aigulsmanova@mail.ru (Smanova), s.shildebai@mail.ru (Shildebay)

Annotation. The article is devoted to the problem of the struggle for independence of national political representatives abroad, headed by Mustafa Shokai. Among them, we consider the activities of representatives of the national intelligentsia, who fought for the integrity and independent statehood of the Kazakh people. The article also examines the activities of Mustafa Shokai in emigration and the definition of the anti-Bolshevik goals of the idea of independence. It should be noted that in the Soviet period, representatives of the national intelligentsia advocated the unity of the common interests of the Turkic peoples and were subjected to political repression. And also to reveal national ideas, works of the Turkic intelligentsia in emigration. They spoke out against the authoritarian Bolshevik regime, which dominated in all spheres of social and political life, and its brutal policies.

Key words: emigration, political views, autonomy, Bolshevik, Turkestan, social thought, revolutionary, Istanbul.

МАЗМҰНЫ / ОГЛАВЛЕНИЕ

Қ.Қ. Сәрсембина, М.М. Қозыбаева, Х.Б. Маслов Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер (Ақмола облысы бойынша).....	4
А.Т. Абдулина Этнокультурные аспекты состояния казахской диаспоры в Тарбагатайском аймаке Суар КНР	14
А.М. Әбікей, А.Ж. Утегалиева, Ж.С. Саурыкова 1928-1929 жж. қазақ байларын тәркілеу науқаны.....	27
К.Н. Балтабаева Пидахмет Бобкин и его потомки	40
Ж.Ж. Жеңіс Моңғол империясының құрылу кезеңіндегі идеологиялық ахуал.....	56
Ә.Қ. Шашаев, Н.Н. Құрманалина, А.Н. Қоңқабаева Н. Сәбитовтың қоғамдық-ғылыми мұрасы мен өмірінің бастапқы кезеңі.....	68
О.Х. Мұхатова Халифа Алтайдың өмірі мен қызметі туралы архив деректері.....	78
Ә.Қ. Бәкір, С.Т. Тайман, С.Т. Жарбулова Мұстафа Шоқай және Әлихан Бөкейхан.....	92
С.-Х.А. Жүсіп, Х.Б. Маслов Исторические аспекты участия казахов в первой мировой войне.....	104
С.А. Асанова Малоизученные аспекты истории голода 1921-1922 гг. в Казахстане.....	117
А.М. Dyab al-Noimat, М.А. Sultan Alafreet, Zh. Zhengis United States-Russian conflict over wealth and oil in Central Asia and the Caucasus.....	128
Kochiyev Elnur Rafik-Ogli Comparative analysis of political repressions of Kazakhs and Ahiska Turks.....	141
Элен Тибо Многоженство в Казахстане.....	151
А.Т. Капаева Продовольственная политика советской власти в Казахстане в условиях «военного коммунизма».....	166
А. Сманова, С. Шілдебай Мұстафа Шоқай және шетелдегі ұлттық өкілдердің тәуелсіздік үшін жүргізген күресі.....	177

Ш.Т. Булгауов, Г.Қ. Мұқанова

Смағұл Садуақасовтың қазақстанды «кеңестендіру»
туралы көзқарастары төңірегіндегі тарихнамалық дискурс..... 188

И.Ю. Анисимова, Ф.С. Рамазанова, К.Б. Болатова

История повседневности как направление исторических исследований:
предмет, источники, методы..... 199

A.M. Dyab al-Noimat

Central Asia and the Caucasus in Iran's foreign policy strategy 1991-2020..... 211

O. Kuanbay

Comparative scientific analysis on the political and social situation
of the Japan - Kazakh people in XVIII-XIX centuries..... 223

S.K. Malabayev, M.M. Kozybayeva

Features of hunger 1921-1922 in Kazakhstan and its consequences..... 232

Редакцияның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«edu.e-history.kz» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп,
№ 14602-ИА куәлігіне ие болды.